

تاریخ علم، دوره ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، ص ۲۹۳-۳۰۴

بررسی عملکرد و نقش مستشاران فرانسوی در آموزش قشون و انتقال دانش و فناوری نظامی در
عصر ناصری

اکبر فلاحي

دکتری تاریخ علم دوره اسلامی

رئیس گروه ارتباطات آرشیوی معاونت اسناد ملی ایران

falahi1392@yahoo.com

(دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۳۰، پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۳)

چکیده

در دوره ناصرالدین شاه قاجار و به سال ۱۲۷۲ق، از کشور فرانسه مستشارانی به منظور آموزش قشون و انتقال دانش و فناوری نظامی استخدام شدند. افسران فرانسوی در طی سه سال خدمت، فعالیت‌هایی در خصوص آموزش و مشق فوج‌ها و فرماندهان آنها، تعلیم دانش آموزان دارالفنون، ساخت انواع جنگ‌افزار در قورخانه تهران و نیز نگارش و ترجمه کتاب‌های نظامی انجام دادند. در این مقاله، تلاش شده است بر اساس منابع دست اول تاریخی همچون کتاب‌ها، نسخ خطی و چاپ سنگی و روزنامه‌ها، عملکرد آنها بررسی و نتایج تشریح گردد.

کلیدواژه‌ها: آموزش قشون، دانش و فناوری نظامی، دوره قاجار، مستشاران فرانسوی.

پیشینه روابط نظامی ایران و فرانسه در دوره قاجار

استخدام مستشار نظامی از فرانسه در دوره فتحعلی شاه

در زمان فتحعلی شاه و به هنگام جنگ‌های ایران و روس، دولت مردان قاجار با استفاده از فضای مناسبات جهانی و وجود اختلاف میان کشورهای فرانسه و انگلستان به منظور انتقال و بومی سازی دانش و فناوری جدید نظامی، در صدد برقراری روابط و انعقاد معاهده با امپراتوری فرانسه برآمدند. به همین منظور میرزا رضا خان قزوینی، نماینده دربار ایران به اردوی ناپلئون بناپارت در لهستان رفت. دولت فرانسه که مترصد حمله به هندوستان، مستعمره انگلستان در آن زمان، بود از این فرصت استفاده کرد و قرارداد فین کشتاین در تاریخ ۲۵ صفر ۱۲۲۲ ق میان دو کشور به امضا رسید. در پی امضای این پیمان و به سال ۱۲۲۲ ق. ژنرال گاردان به همراه ۷۰ نفر معلم و مهندس نظامی برای اصلاح و آموزش قشون و ساخت جنگ افزار راهی ایران شد (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، ص ۱۴۸۶؛ حسینی فسائی، ج ۱، ص ۶۹۴). گاردان و همراهان در طی مدت حضور در ایران، اقدام‌هایی در زمینه آموزش افواج، توپ ریزی، قلعه سازی، نقشه کشی، فن اردو زدن و... انجام دادند (یادداشت‌های ژنرال تره زل...، ص ۵۹-۶۰؛ دنبلی، ص ۱۳۵؛ دروویل، ص ۲۵۳؛ سفرنامه بن تان، ص ۹۷). فعالیت مستشاران فرانسوی چندان به درازا نکشید و آنها مدتی پس از انعقاد عهدنامه تیلست در ۸ ژوئیه ۱۸۰۷/۲ جمادی الاولی ۱۲۲۲ ق میان فرانسه و روسیه، در تاریخ ۲۷ ذی الحجه ۱۲۲۳ ق ایران را ترک کردند.

استخدام مستشار نظامی از فرانسه در دوره محمدشاه

در زمان محمدشاه و پس از نبرد هرات (۱۲۵۳-۱۲۵۴ ق)، حاکمان قاجار همچون دوره فتحعلی شاه به ضرورت آموزش قشون و استفاده از جنگ افزارهای جدید پی بردند. به همین دلیل توسعه روابط با کشور فرانسه در دستور کار قرار گرفت (هوشنگ مهدوی، ص ۲۵۵) و نظام الدوله آجودان باشی^۱ با هدف خرید سلاح، استخدام مستشار و صنعت گر راهی پاریس شد. با وجود مخالفت انگلستان، دولت فرانسه از این رویکرد

۱. نظام الدوله، (محمد) حسین خان مقدم مراغه‌ای، وی سمت آجودان باشی سپاهیان عباس میرزا نایب السلطنه را در طی جنگ‌های ایران و روس بر عهده داشت و در زمان محمدشاه در لشکرکشی ایران به هرات، سرکرده قشون آذربایجان بود. در سال ۱۲۵۳ ق علاوه بر آنکه سفیر فوق العاده ایران در استانبول و پاریس بود، به وزیر مختاری ایران در لندن نیز فرستاده شد (سلیمانی، ص ۲۰۲).

بررسی عملکرد و نقش مستشاران فرانسوی .../۲۹۵

استقبال و کنت «دوسرسی»^۱ وزیر مختار را با هدف افزایش سطح روابط به همراه هیئتی شامل سه نفر معلم توپچی، دو نفر معلم سواره نظام، پنج نفر معلم سرباز با یک نفر فرمانده، رهسپار ایران کرد تا به مدت هشت سال به آموزش سپاه قاجار بپردازند، مشروط بر اینکه در این مدت دولت ایران با هر که بخواهد جنگ کند، ایشان همراهی کنند (گرمودی، ص ۸۸۲-۸۸۳). اسامی اعضای نظامی هیئت از این قرار است: بوشه^۲ سرفرمانده، (پی‌یه مونته‌سه، ص ۱۵) مارکی دولا والت^۳، ویکونت سیروس ژرار^۴، ویکونت اولیویه دارشیاک^۵، ویکونت دوشازل شوزلن^۶، مارکی دوبوفور دوتپول^۷ و ویکونت پل دارو^۸ (دوسرسی، ص ۱۳). افزون بر این افسران یاد شده، با کوشش آجودان باشی یک نفر تفنگ‌ساز نیز استخدام شد تا کارخانه‌ای برای ساخت تفنگ راه اندازی کند (گرمودی، ص ۸۸۳).

بدین ترتیب در سال ۱۸۴۰م/۱۲۵۶ق، سی و سه سال پس از مراجعت ژنرال گاردان و همراهان، دومین گروه مستشاری نظامی فرانسه وارد ایران شد (هوشنگ مهدوی، ص ۲۵۵). اما فرانسویان که به صورت یک هیئت نظامی رسمی و پرشمار به ایران آمدند، عملکرد موفق‌تری نداشتند. بیشتر وقت آنها به اختلاف و مجادله سپری شد و در حالی که باعث دلسردی و ناراحتی مقام‌ها و حتی شاه قاجار شدند کشور را ترک کردند و فقط سرفرمانده آنها، بوشه، در تهران ماند. او طی هشت سالی که طبق قرارداد در ایران مانده بود چندان به امور نظامی نپرداخت و ارتش را به حال خود رها کرد (پی‌یه مونته‌سه، ص ۱۵).

استخدام مستشار نظامی از فرانسه در دوره ناصری

در دوره ناصردین‌شاه قاجار و به سال ۱۲۷۲ق، دولت‌مردان ایران همچون عصر فتحعلی‌شاه و محمدشاه تصمیم گرفتند تا از توان و مهارت فرانسویان برای انتقال و

1. de Sercey
2. Bochet
3. Le marquis de la valette
4. Le vicomte Cyrus Gerard
5. Le Vicomte Olivier d'Archiac
6. Le Vicomte de Chazelle Chauselan
7. Le Marquis de Beaufort d'Hautpoul
8. Le Vicomte Paul Daru

بومی‌سازی دانش و فناوری نظامی بهره‌گیرند. از این رو، شاه به امین‌الملک فرخ‌خان^۱ مأموریت داد تا با مقام‌های فرانسوی دیدار... و چند نفر معلم از قبیل معلم توپخانه و معلم سرباز و جنرال معتبر و مهندس به دربار دولت علیه آمده مشغول تعلیم علوم متعلقه بخود و تربیت توپچی و سرباز و ترقی نظام... [شوند] (مجموعه اسناد و مدارک...، ص ۴۶-۴۷). درخواست دولت ایران، مورد توجه ناپلئون سوم (۱۸۵۲-۱۸۷۰م)، پادشاه فرانسه قرار گرفت و ضمن استقبال از گسترش روابط، نامه‌ای به ناصرالدین‌شاه نوشت که ترجمه بخشی از آن به شرح زیر است:

در باره نیروی نظامی معتقد هستم که بهتر است انسان قوای منظمی داشته باشد تا نیروی زیاد و بی‌نظم. اگر آن اعلیحضرت ۲۰ یا ۳۰ هزار مرد منظم به شکل اروپایی و لباس ایرانی داشته باشند (و این رقم به نظر من کافی است)... (همان، ص ۴۳۹).

شمار و تخصص مستشاران مورد درخواست ایران از این قرار بود: ۵ نفر معلم برای آموزش سربازان، ۶ نفر برای توپخانه، دو نفر معلم هندسه، یک نفر شکرساز، یک نفر معلم علم فیزیک، یک نفر معلم علم معدن و یک نفر معلم علم قورخانه (همان، ص ۳۳۴-۳۳۵). افزون بر تخصص‌های مذکور، فرخ‌خان، نامه‌ای به وزارت جنگ فرانسه نوشت و خواهان استخدام یک نفر نایب توپخانه نیز شد (قائم مقامی، ص ۸۳).

پس از پیگیری‌ها لازم، مستشاران در یک قرارداد گروهی و یک قرارداد یک نفری به خدمت گرفته شدند. قرارداد روس،^۲ سرژان،^۳ ماری،^۴ لوبیه،^۵ و رویون^۶ دسته جمعی

---

۱. امین‌الملک/امین‌الدوله، فرخ‌خان (ابوبال) کاشی فرزند میرزا مهدی. ابتدا از غلام‌بچگان خاص فتحعلی‌شاه بود و سپس پیشخدمت او شد. در واقع وی از اجزا (عمله) خلوت (امین خلوت) فتحعلی‌شاه و محمد شاه بود و رئیس عمده خلوت نیز بوده است. سمت امین خلوتی از زمان محمد شاه به بعد در خانواده فرخ‌خان پایدار بوده است. فرخ‌خان و لرد کولی، سفیر انگلستان در پاریس در سال ۱۸۷۵م/۱۲۷۳ق امضاکنندگان معاهده پاریس میان ایران و انگلستان بودند (سلیمانی، ص ۴۳).

2. Russ
3. Sergent
4. Marie
5. Laubier
6. Rouillon

بررسی عملکرد و نقش مستشاران فرانسوی .../۲۹۷

و بنزک (یا نمبرگ)^۱ به صورت انفرادی بود (یادداشت‌های سیاسی...، ص ۲۱۹-۲۲۰) و قرار شد تحت سرپرستی ویکتور برونیار^۲ راهی ایران شوند (هاشمیان، ص ۷۴).

پس از ورود هیئت، ناصرالدین شاه طی فرمانی نظامی، مسیو برونیار را به معلمی کل قشون منصوب کرد. در این میان، امور قورخانه تهران به مسیو روس، مشق توپخانه به نیکلا^۳ و آموزش هندسه به نمبرگ و تعلیم پیاده نظام به دو هوسه^۴ واگذار شد. علاوه بر این با هدف نظارت بر عملکرد و پیشرفت بهتر امور، میرزا زکی سرهنگ توپخانه که به زبان فرانسه مسلط بود و در علوم توپخانه و هندسه آگاه و در مدرسه دارالفنون مشغول تدریس بود، مأمور شد در انجام وظایف آنها را همراهی کند. همچنین، فرامرزان سرهنگ، متخصص هندسه، مأمور نظارت بر عملکرد صاحب منصب هندسه و محمدعلی آقا، نایب آجودان باشی، عهده‌دار نظارت بر فعالیت آنان در زمینه مشق و سایر امور پیاده نظام شد (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۳۰، ص ۲-۳).

آموزش قشون

آموزش توپچیان

چنان که اشاره شد، بر اساس برنامه، صاحب‌منصبان فرانسوی هر یک بر اساس توانایی و تخصص عهده‌دار وظایفی شدند. در این میان، مشق توپخانه به مسیو نیکلا، دانش‌آموخته مدرسه پلی تکنیک پاریس سپرده شد (هاشمیان، ص ۷۶ و ۲۲۴-۲۲۵). وی، بدین منظور برای شروع کار دویست و پنجاه نفر توپچی جوان انتخاب کرد و در میدان ارك به تعلیم و مشق آنان همت گماشت (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۱۵، ص ۴؛ نیز شماره ۴۲۲، ص ۱). نیکلا همچنین مأمور تدریس نظری علم توپخانه در مدرسه دارالفنون شد (هاشمیان، ص ۲۲۴-۲۲۵).

مسیو نیکلا در زمینه دانش توپخانه، کتاب توپخانه صحرايي را به رشته تحریر درآورد که توسط مصطفی قلی خان، از دانش‌آموختگان دارالفنون و معلم عملی و نظری توپخانه، به فارسی ترجمه شد و برای توپچیان تدریس می‌شد. کتاب چند باب دارد و

---

1. Benezech/ Nemberg
2. Brongnaird
3. Nicolas
4. De Hosse

در پایان آن تصاویری در باره قراول رفتن توپ‌ها و قپس‌ها، توپخانه صحرایی، صندوق قورخانه بزرگ صحرایی، عراده بارکشی و ... آمده است.

آموزش صاحب‌منصبان و خوانین

آموزش صاحب‌منصبان قشون و خوانین (رؤسای فوج‌های ایلات) یکی دیگر از فعالیت‌های فرانسویان بود. در این راستا، از هر فوجی سه نفر صاحب‌منصب و نیز چند نفر از خوانین و پسرهای آنها مشخص شدند که همه روزه در میدان مشق تمرین کنند و سپس در دیوانخانه نظام به مدت دوساعت درس بخوانند (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۱۵، ص ۴ و شماره ۴۲۱، ص ۲).

آموزش افواج

با ورود افسران فرانسوی مشق افواج نیز رونق گرفت. آموزش‌ها زیر نظر مسیو ماری بود. بر اساس برنامه، سربازان بعد از فراگیری آموزش کامل در باره به‌کار بردن فشنگ و چاشنی، به تیراندازی و زدن نشانه می‌پرداختند (روزنامه دولت علیه ایران، شماره ۵۱۱، ص ۳). افزون بر ماری، افسرانی دیگر به نام‌های لاپرا (یادداشت‌های سیاسی ...، ص ۳۱۶) و سرژان مأمور تعلیم بودند. سرژان به منظور آموزش نظری کتاب قواعد حرکات مشق مخبران پیاده را در سال ۱۲۷۶ ق به رشته تحریر درآورد. در این اثر قواعد حرکات صف جمع مخبران پیاده، فرمان‌ها و حرکات، از روی روش‌های معمول در سربازخانه‌های فرانسه، جمع‌آوری و مرتضی‌قلی آقا آن را ترجمه کرده است. دیگر معلم افواج نمبرگ بود که مسؤلیت آموزش هشتاد نفر از فوج اصفهان را جهت تعلیم علم قلعه‌سازی عهده‌دار شد و به آنها در خارج شهر تهران آموزش قلعه‌سازی فوری و دائمی می‌داد (اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۲، ص ۱۳۹۳؛ روزنامه دولت علیه ایران، شماره ۵۱۱، ص ۴).

آموزش در دارالفنون

آن‌طور که پیش‌تر آمد یکی از کارها مسیو نیکلا، تدریس نظری علم توپخانه در مدرسه دارالفنون بود. افزون بر وی، نمبرگ نیز معلم دانش‌آموزان مهندس مدرسه (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۱۱، ص ۲) و جانشین هموطن خود مسیو بهلر^۲ شد. وی بیست

1. Lepras

۲. بهلر Buhler که در سال ۱۲۶۹ ق به ایران آمد در دارالفنون به تدریس ریاضیات و نقشه‌کشی مشغول بود. وی چندین کتاب در رشته ریاضی و فنون نظامی تألیف کرد (هاشمیان، ص ۱۹۳).

بررسی عملکرد و نقش مستشاران فرانسوی .../۲۹۹

نفر از شاگردان دارالفنون را برگزید و در خارج شهر تهران به همراه افواج تعلیم علم قلعه‌سازی می‌داد (اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۲، ص ۱۳۹۳؛ روزنامه دولت علیه ایران، شماره ۵۱۱، ص ۴).

انتقال فناوری نظامی

چنان‌که اشاره شد دولت ایران در زمینه امور قورخانه خواهان مهندسی ماهر و توانا بود. بر این اساس مسیو روس استخدام شد (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۳۰، ص ۳) که می‌توان او را مهم‌ترین و مشهورترین مهندس خارجی قورخانه تهران در عصر ناصر دانست. برای نمونه او در یک طراحی نوآورانه قیسی ساخت که با قاطر حمل می‌شد (اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۲، ص ۱۳۹۰) و هنگام عبور از راه‌های سخت و کوه‌های مرتفع به آسانی قابل حمل بود. او همچنین آموزش و مشق توپچیان را نیز با همین سلاح انجام می‌داد (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۲۲، ص ۱). افزون بر این روس عراده‌ای برای حمل آذوقه و سایر تدارکات فوج ساخت (همان، شماره ۴۱۹، ص ۲). همچنین، برای توپخانه قورخانه‌ای ترتیب داد که هر عراده توپ، سه صندوق قورخانه به همراه داشت و همگی توپچیان یک عراده توپ، جای سواری داشتند و هیچ توپچی پیاده نبود و سه صندوق را با همگی توپچی‌ها و توپ، ده اسب به آسانی و سرعت حرکت می‌داد (همان، شماره ۴۳۹، ص ۱). او همچنین تفنگ شش خان را در ایران طراحی کرد و ساخت و ترقه‌ای برای توپ اختراع کرد که دیگر نیازی به فیتیله، مهتاب و آتش نداشت. در این روش، یک پارچه سیمی به ترقه وصل می‌شد و ریسمانی به آن سیم متصل و در دست توپچی بود؛ به محض حرکت، ترقه آتش می‌گرفت و به آسانی توپ را آتش می‌داد (اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۲، ص ۱۳۷۱؛ روزنامه دولت علیه ایران، شماره ۴۷۵، ص ۱).

افزون بر این، روس، با هدف راحتی فعالیت کارگران قورخانه در حمل و نقل لوله توپ، یک مسیر ریلی از کوره توپ‌ریزی تا کارخانه توپ سوراخ‌کنی ساخت. همچنین ساخت عراده‌های بارکشی و ساخت چاشنی برای تفنگ‌های خریداری شده از فرانسه از دیگر کارهای او بود (روزنامه دولت علیه ایران، شماره ۵۰۷، ص ۲؛ اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۲، ص ۱۳۹۰).

شایان گفتن است که در سال ۱۲۷۷ ق نبرد مرو میان ایران و ترکمن‌ها رخ داد که به شکست قشون قاجار انجامید. یکی از دلایل شکست تفنگ‌های قدیمی و کهنه قشون

ایران بود در حالی که ترکمن‌ها مسلح به تفنگ‌های جدید و تپانچه‌های عالی بودند. همچنین، قشون قاجار اسلحه، مهمات، خواربار، اسباب و وسایل خود را بر الاغ‌ها و شتران بار کرده بودند که باعث کم تحرکی می‌شد. (بروگش، ص ۵۶۵). درس عبرتی که شکست مرو به مقام‌های قاجار داد، این بود که بدون داشتن يك قورخانه مجهز و کارخانه تفنگ‌سازی نمی‌توان به تجهیز قوای خود اطمینان داشت و ارتش نیرومندی به وجود آورد. به همین دلیل شاه مسیو روس، رئیس قورخانه را احضار و او را با اختیار کامل مأمور کرد تا با تأسیس یک کارخانه تفنگ‌سازی جدید، تحولی در قورخانه به وجود آورد. روس کارخانه تفنگ‌سازی را گسترش داد و تفنگ‌هایی همانند تولیدات فرنگ ساخت. ناصرالدین شاه که از پیشرفت کار خشنود بود تفنگ‌های جدید را شخصا چند بار آزمایش کرد و دستور داد تا کارخانه جدیدی نیز در کنار قورخانه قدیم تأسیس شود و مدیریت آن را به يك مهندس دیگر فرانسوی به نام لوبیه واگذار کرد. (بروگش، ص ۵۶۳).

مسیو روس به هنگام فعالیت در قورخانه قراردادی برای ساخت و تحویل بیست هزار قبضه تفنگ با دولت ایران بست. علاوه بر آن چند معامله دیگر با شرایط مختلف جهت خرید اسلحه متعهد شد. هنگامی که وی شغل مقاطعه کاری در پیش گرفت، سرهنگ برونبار رئیس هیئت نظامی فرانسه و سایر افسران با وی مخالفت کردند. اما روس توجهی به این هشدارها نکرد. وزارت جنگ فرانسه با اطلاع از موضوع، دستور بررسی صادر کرد. از طرفی، مقامات ایران از روس شکایت کردند که به بیشتر تعهدات عمل نکرده است. در این میان از طرف دولت فرانسه سرگرد دو هوسه تعدادی از تفنگ‌هایی را که روس قرار شده بود بسازد، مشاهده و بررسی کرد و محرمانه به مقام‌های کشورش اعلام کرد که سلاح‌ها قابل قبول نیست. دولت مردان ایران تقاضای تحقیق کردند که سفارت فرانسه با آن مخالفت کرد. روس، همچنان به فعالیت‌هایش ادامه داد و حتی تمام نیروهای قدیمی قورخانه را اخراج کرد. مقامات ایرانی با وجود عصبانیت، از ترس به هم خوردن روابط با فرانسه قادر به اقدامی نبودند. در این میان، کنت دو گوبینو^۱ وزیر مختار فرانسه، مخفیانه به بررسی پرونده پرداخت و متوجه شد روس از راه پرداخت رشوه به سپهسالار (وزیر جنگ) و سایر کارمندان بلند پایه محلی نزدیک شده است. وزیر مختار به وی هشدار داد تا حساب‌هایش را تسویه کند و از ریاست

بررسی عملکرد و نقش مستشاران فرانسوی .../۳۰۱

قورخانه استعفا دهد اما روس مخالفت کرد. در این شرایط دولت ایران درخواست تحقیق کرد که فوری پذیرفته شد. ایران اعلام کرد اوضاع قورخانه پیریشان و متضرر شده است و دیگر به ادامه فعالیت روس نیازی نیست. برای بررسی بیشتر موضوع، کمیسیون تحقیق با حضور دوگوبینو و افسران فرانسوی شامل بنزک، ماری و لوبیه و از ایران نیز سرتیپ جهانگیرخان تشکیل شد و پس از دو ماه بررسی، روس مقصر شناخته و محکوم شد و از وزیر جنگ فرانسه درخواست شد وی را احضار کند. همچنین قرار شد تفنگ‌های ساخته شده به دلیل کیفیت پائین، کمتر از قیمت قرارداد خریداری شود، اما روس قبول نکرد. این در حالی بود که طلب‌کاران که بیشترشان کارگران قورخانه بودند دستمزدشان را هنوز دریافت نکرده بودند و در مقابل سفارت فرانسه و منزل روس تجمع اعتراض آمیز برپا می‌کردند. در این میان، کمیسیون تصمیم گرفت که نمونه سلاح‌هایی که روس ساخته به وزارت جنگ فرانسه ارسال شود تا مقام‌های آن کشور در باره آن تصمیم بگیرند. پس از بررسی، مبلغ هر قبضه دو تومان و چند قران تعیین شد اما روس مجدداً قبول نکرد. دولت ایران نیز برخی اوقات موضوع را پی‌گیر می‌شد و از این که مجبور بود این سلاح‌های بی‌فایده را در انباری که به وسیله کنت دوگینو مهر و موم شده و در حال خراب شدن بود نگه دارد، شکایت داشت (یادداشت‌های سیاسی...، ص ۲۴۹-۲۵۲، ۲۸۵-۲۸۶، ۳۵۳-۳۵۴).

سرانجام مستشاران فرانسوی

مستشاران فرانسوی در طول دوره فعالیت با مشکلاتی روبه‌رو شدند و گاهی از رفتار مقام‌ها و برخی ساکنان تهران شکایت داشتند. تا جایی که دولت‌مردان قاجار برای حمایت از آنها دستور دادند که همگی صاحب منصبان و اهالی تهران احترام آنها را داشته باشند و خلاف قاعده با آنها رفتار نکنند و گرنه مؤاخذه خواهند شد (روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۴۲۷، ص ۳). سرانجام فرانسویان با وجودی که در ابتدا امید می‌رفت باعث تحولی اساسی در قشون شوند به دلیل اینکه نتوانستند از موقعیت ممتاز خود آن‌گونه که باید و شاید بهره‌برداری کنند و از طرفی قادر نبودند که خود را با شرایط و مسائل اجتماع و محیط ایران تطبیق دهند، بعد از سه سال فعالیت بدون اینکه تغییری اساسی ایجاد کرده باشند تهران را ترک کردند (پی‌یو مونتسه، ص ۱۷).

نتیجه

در دوره ناصرالدین شاه قاجار سومین هیئت مستشاری فرانسوی، پس از دو هیئتی که در زمان فتحعلی شاه و محمد شاه به ایران آمده بودند، با هدف انتقال دانش و فناوری نظامی وارد ایران شدند. با شروع فعالیت، ناصرالدین شاه اختیارات بسیاری به آنها واگذار کرد و طی فرمانی فرماندهی کل قشون را به مسیو برونیار واگذار کرد. مهم‌ترین اقدام‌های این هیئت در حوزه انتقال دانش نظامی به صورت آموزش نظری و عملی عبارت بود از: تلاش برای تربیت یک دسته توپخانه، آموزش صاحب‌منصبان و نیز خوانین ایلات و پسرهایشان به عنوان بخشی مهم از فرآیند اصلاح قشون، مشق افواج، تألیف و ترجمه کتاب‌هایی در باره علم توپخانه و پیاده نظام و آموزش شاگردان دارالفنون.

در زمینه انتقال فناوری نظامی نیز در قورخانه تهران اقدام‌های نوآورانه و مختلفی به‌منظور ساخت جنگ‌افزار و تجهیزات توسط مسیو روس، مهندس و رئیس آن مرکز، انجام شد، اما با بروز اختلاف میان وی و دولت ایران، این فعالیت‌ها ناتمام ماند. در مجموع با توجه به وظایف و اختیاراتی که بر عهده مستشاران فرانسوی نهاده شده بود و با وجود امید دولت‌مردان قاجار به عملکرد این گروه، به دلیل برخی منفعت‌طلبی‌ها و نیز اختلاف برخی از اعضای این گروه با دولت ایران و اینکه آنها نتوانستند خود را با جامعه تحت حکومت خاندان قاجار و محیط ایران هماهنگ کنند، بعد از سه سال فعالیت، بدون ایجاد تغییری اساسی و پایدار در زمینه آموزش قشون قاجار و ساخت جنگ‌افزار و دیگر ملزومات نظامی، ایران را ترک کردند. در واقع، مستشاران فرانسوی کاری نکردند جز تکرار آنچه پیش از آنها هیئت‌های نظامی کشورشان، ژنرال گاردان و همراهانش در زمان فتحعلی شاه و گروه همراه کنت دوسرسی در زمان محمدشاه، انجام داده بودند و نیز آنچه مستشاران انگلیسی، معلمان اتریشی و ایتالیایی دارالفنون کرده بودند.

بررسی عملکرد و نقش مستشاران فرانسوی .../۳۰۳

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۷ش). تاریخ منتظم ناصری. به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب.
- _____ . (۱۳۶۷ش). مرآت البلدان. تصحیح عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران.
- بروگشن، هینریش. (۱۳۶۷ش). سفری به دربار صاحبقران. ترجمه مهندس کردیچه. تهران: اطلاعات.
- پی‌یه مونتسه، آنجلو میکله. (۱۳۷۰ش). «ارتش ایران در سال‌های ۱۸۷۴-۱۸۷۵ میلادی، ساختار و سازماندهی آن از دید ژنرال انریکو آندره اینی». تاریخ معاصر ایران، (کتاب سوم). تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- حسینی فسائی، حاج میرزا حسن. (۱۳۶۷ش). فارسنامه ناصری. تصحیح و تحشیه از منصور رستگار رسایی. تهران: امیرکبیر.
- دنبلی، عبدالرزاق. (۱۳۵۱ش). مآثر سلطانیه. به اهتمام غلامحسین صدری افشار. تهران: ابن سینا. دروویل، گاسپار. (۱۳۷۰ش). سفرنامه دروویل. تهران: شبانیز.
- دوسرسی. (۱۳۶۲ش). ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰م. ترجمه احسان اشراقی. تهران: دانشگاه مشهد.
- روزنامه وقایع اتفاقیه. شماره‌های ۴۱۵ (۸ جمادی الآخر ۱۲۷۵ق)؛ ۴۱۹ (۶ رجب ۱۲۷۵ق)؛ ۴۲۱ (۲۰ رجب ۱۲۷۵ق)؛ ۴۲۲ (۲۷ رجب ۱۲۷۵ق)؛ ۴۲۷ (۳ رمضان ۱۲۷۵ق)؛ ۴۳۰ (۲۴ رمضان ۱۲۷۵ق)؛ ۴۳۹ (۲۶ ذی القعدة ۱۲۷۵ق).
- روزنامه دولت علیه ایران. شماره‌های ۴۷۵ (۲ ربیع الثاني ۱۲۷۷ق)؛ ۵۰۷ (۲ جمادی الثاني ۱۲۷۸ق)؛ ۵۱۱ (۱۵ رجب ۱۲۷۸ق).
- سرژان فرانسوی. قواعد حرکات مشق مخبران پیاده. نسخه خطی شماره ۱۰۳۳۴-۵ سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- سفرنامه اگوست بن تان. (بی تا). ترجمه منصوره نظام مافی اتحادیه. بی جا.
- سلیمانی، کریم. (۱۳۷۹ش). القاب رجال دوره قاجار. تهران: نشر نی.
- قائم‌مقامی، جهانگیر. (۱۳۴۸ش) یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی. تهران: ستاد بزرگ ارتشداران.
- گرمودی، میرزا فتح‌خان. (۱۳۴۷ش). سفرنامه میرزا فتح خان گرمودی به اروپا در زمان محمدشاه. به کوشش فتح‌الدین فتاحی. تهران.
- مأموریت ژنرال گاردان در ایران. (۱۳۶۲ش) ترجمه عباس اقبال آشتیانی، به کوشش همایون شهیدی. تهران: گزارش.

- مجموعه اسناد و مدارك فرخ خان امين الدوله. (۱۳۴۶ش). قسمت اول مربوط به سال‌های ۱۲۴۹-۱۲۷۳. به كوشش كريم اصفهانيان و قدرت‌الله روشني (زعفرانلو). تهران: دانشگاه تهران.
- نيكولاي. توپخانه صحرایی. چاپ سنگي به شماره ۱۴۱۲۸-۶. سازمان اسناد و كتابخانه ملي ايران.
- هاشميان، احمد (ايرج). (۱۳۷۹ش). تحولات فرهنگي ايران در دوره قاجاريه و مدرسه دارالفنون. تهران: سحاب.
- هوشنگ، مهدوي عبدالرضا. (۱۳۷۵ش). روابط خارجي ايران: از ابتدای دوران صفويه تا پايان جنگ دوم. تهران: اميركبير.
- يادداشت‌های ژنرال تره زل در سفر به ايران. (۱۳۶۱ش). به اهتمام ژ.ب. دوما. ترجمه عباس اقبال. تهران: يساولي.
- يادداشت‌های سياسي كنت دو گوينو. (۱۳۷۰ش). گردآوری آدریان دوريس هي تيه. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوي. تهران: جوياء.